

Геннадій БОРЯК, Віктор БУЗАЛО, Марія ДМИТРІЄНКО,
Ніна КОВТАНЮК, Володимир РЕПРИНЦЕВ

КЛЕЙНОД ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Мабуть, багато хто з телеглядачів, які 23 січня 2005 р. дивилися пряму трансляцію церемонії запряження новообраного Президента України у Верховній Раді України, звернули увагу на такий епізод. Перед початком інавгурації В.Ющенко оглядав експозицію реліквій української державності. Поряд з булавою і прапором Богдана Хмельницького його зацікавив ще один експонат. Однак на запитання, що це за річ, ніхто із супровідних осіб конкретної відповіді йому дати не зміг. Ніяких пояснень стосовно реліквії не прозвучало і в телерепортажі.

Тим часом це було перше за 13 років перебування в Україні експонування історичного раритету – клейнода гетьмана Івана Мазепи. Цій коштовній речі належить особливе місце серед реліквій української державності, адже вона є одним з небагатьох атрибутів Голови Української Народної Республіки, який дійшов до нашого часу і, як символ спадковості державотворчих змагань, був 24 серпня 1992 р. переданий президентові й урядові незалежної України під час складення своїх повноважень Державним центром УНР в екзилі.

Новочасна історія використання клейнода почалася 1936 року, коли професор Варшавського університету, посол УНР у Варшаві й Міністр культури уряду УНР в екзилі Роман Смаль-Стоцький за власні кошти придбав в одного колекціонера мощехоронильницю, яка, за переказами, належала Іванові Мазепі – гетьманові Лівобережної України, князеві Священної Римської імперії, кавалерові російського ордена Андрія Первозванного й польського ордена Білого Орла. Мощовик Р.Смаль-Стоцький передав у дарунок урядові УНР.

На кошти уряду й пожертви „українського громадянства на рідній землі і в розсіянні суцього” варшавські ювеліри виготовили оздоблення до ладанки – срібний ланцюг з 20 медальйонами. На центральному медальйоні, до якого кріпилася мощехоронильниця, на срібному полі рельєфно виділялися дві загадкові літери **СП**.

Постановою уряду УНР від 14 жовтня 1937 р., підписаною Головою Ради Міністрів УНР В'ячеславом Прокоповичем, „щасливо до наших часів збережений клейнод Гетьмана Івана Мазепи” визнано „видимим

знаком гідності кожночасного Голови нашої Держави" (УНР. – Авт.)¹.

Випадкова знахідка органічно ввійшла в контекст двох тогочасних подій у середовищі українського політикуму на еміграції. Перша – це 300-річчя від дня народження гетьмана Івана Мазепи, а друга – 10 роковини загибелі Голови Директорії УНР Симона Петлюри. У свідомості унерівської еміграції ці дві постаті стояли поруч як символи боротьби за утвердження самостійної Української держави. У згаданій постанові уряду УНР наголошувалося, „що тепер, коли грядуть великі події, в яких задзвенить і зброя українська, клейнод Мазепи на грудях Головного отамана має повсякчас нагадувати українцям про заповіт Мазепи і Петлюри, має наявно зв'язувати третю Українську державність з Княжою і Козацькою, має кликати сучасну українську еміграцію до сповнення національного обов'язку і має сприяти гуртуванню всіх живих сил народних під державним Українським Проводом”².

Про використання клейнода Івана Мазепи маємо небагато відомостей. Це свідчить, що, незважаючи на високий статус відзнаки, на рівні уряду УНР в екзилі так і не було створено її офіційної „легенди”, не надано належного наукового, документального й правового забезпечення. Здавалося, що клейнод „загубився”. На це нарікав 1952 року й Р.Смаль-Стоцький у публікації в газеті „Свобода”: „Мало хто з сучасних унерівців чував про цю власність української нації [...] І так цей унікат, символ мазепинства, марнується [...]”³. Про врятування реліквії в роки Другої світової війни і її подальшу долю розповів у своїх спогадах Голова Уряду УНР у 1945–1948 рр. Кость Панківський: „В грудні 1945 р. ми з проф. См[аль-] Стоцьким разом були членами уряду Української Народної Республіки. В заступстві хворого проф. Андрія Яковлева я виконував тоді обов'язки голови уряду, власністю якого був клейнод-мощехранильниця [...] Клейнод зберігався, згідно з законом, в руках президента

Андрія Лівичького в Варшаві. Коли під час німецької окупації щораз частіші відвідування помешкання президента членами гестапо робили становище загрозливим, клейнод було передано в безпечніше місце, а саме проф. Р.См[аль-]Стоцькому, який тоді перебував у Празі. Професор охороняв його аж до закінчення війни і вивіз до Німеччини та восени 1945 р. передав у місті Оффенбах, де в тому часі перебував през[идент] А.Лівичький, в руки законного хранителя.

Серед членів уряду і громадянства виринула тоді думка, щоб щасливе збереження і поворот клейнода святочно вшанувати. Тодішній державний секретар Віктор Соловій зложив проект постанови уряду, який по сьогодні зберігається у мене. В проекті пишеться: „Уряд просить Преосв[ященного] Владика Мстислава* відправити в день Св. Апостола Первозванного 13 грудня 1945 р. Службу Божу за Україну, пом'янути її Великого Гетьмана та Благочестивого Строїтеля і Добродія Святих Церков Божіих Івана Мазепу та посвятити цей Його віднайдений дорогоцінний клейнод. Нехай Дух Великого Гетьмана-Страдника через цей Клейнод зійде на весь Український Нарід, нехай з'єднає його в непоборну Родину, оживлену братньою любов'ю, незломною волею і лицарською відвагою та вірністю. Нехай в наші страдницькі дні підкріпить на чужині Голову Держави нашої та нехай сам Господь Милостивий за молитви наші поблагословить Його і допоможе Йому переможно довести нас в Україну, щоб там в Золотоверхому Києві,

в Святій Софії вільними устами і чистим серцем подякували ми Владичі Владик і Судії всіх Народів, Творцеві Нашому”.

Я належав до числа тих, що були за відложення святкування до кращих часів, тому що неналагоджена повоєнна комунікація виключала приїзд широких кіл громадянства, а умови життя в Оффенбаху не давали можливості достойного проведення постанови. Наша думка перемогла, і святкування обмежено до відслуження благодарственої Служби Божої⁴.

Згідно з іншим джерелом, проф. Р.Смаль-Стоцький виявив мазепинський клейнод зі щирого золота в Брюсселі, куди він якимось чином потрапив, очевидно, з українського храму, розгромленого більшовиками. Після Другої світової війни клейнод зберігався у владика Мстислава в місті Бавнд-Бруці (США, штат Нью-Джерсі) і, за традиціями минулого та подібно до того, як римські папи коронували королів, він декорував ним президентів Української Народної Республіки в екзилі під час відкриття кожної сесії Української Національної Ради⁵. Так було і під час проведення Надзвичайної сесії Української Національної Ради 10-го скликання 14 березня 1992 р., коли Патріарх Мстислав востаннє поклав клейнод Івана Мазепи на груди президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка^{**}. Сесія ухвалила історичне рішення – передати повновласті Державного Центру УНР в екзилі Державній владі в Києві й припинити діяльність ДЦ УНР.

Щоправда, передача повноважень Президента УНР в екзилі першому всенародно обраному президентові України Л.Кравчуку планувалася ще на 22 січня 1992 р., на відзначення 74-х роковин проголошення Четвертого універсалу Центральної Ради, згідно з яким УНР стала самостійною державою. Однак після консультацій з правниками й керівництвом України було вирішено цю справу увідповіднити з усіма конституційними нормами і офіційну передачу повноважень здійснити в день святкування першої річниці проголошення незалежності новочасної України.

На підставі документальних світлини ми встановили, що під час цієї церемонії клейнод гетьмана Мазепи ще раз побував на грудях президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка. Тоді, 24 серпня 1992 р., в Маріїнському палаці Президент України Л.Кравчук прийняв делегацію ДЦ УНР у складі сорока осіб^{***}. Під склепінням Білої зали в урочистій обстановці Президентові Л.Кравчуку й Прем'єр-міністрові В.Фокіну передано Прапор ДЦ УНР, державну печатку, книжки та інші пам'яткові речі.

Клейнод гетьмана Івана Мазепи, знявши зі своїх грудей, М.Плав'юк передав Патріархові Київському і всієї України Мстиславові, який у супроводі священників вручив його Голові Верховної Ради України І.Плющу. Високу місію передачі знака гідності Голови Української держави було довірено Патріархові Мстиславу не тільки як очільникові Української православної церкви й одному з

найстаріших членів делегації ДЦ УНР, а й тому, що він уособлював неперервність української державницької традиції від самих часів Визвольних змагань, коли боровся за утвердження Української держави як сотник кавалерійського полку 3-ї Західної дивізії Армії УНР і старшина для особливих доручень Головного отамана Симона Петлюри.

Одержавши клейнод з рук Патріарха Мстислава, Голова Верховної Ради України І.Плющ сказав: „Уряд України виражає волю народу, і тому я за дорученням Президії Верховної Ради приймаю відзнаки як народ України. Але кожна відзнака має свого господаря. Відзнака Мазепинська повинна сьогодні належати Главі нашої Незалежної Самостійної Держави – Президентові України Леоніду Кравчуку. Від імені Верховної Ради вручаю цю відзнаку нашому Президентові і разом з нею бажаю всіляких успіхів, щоб Україна міцніла, щоб Україна мужніла, щоб Україна багатшала”⁶. З цими словами І.Плющ, поклав на плечі Президента України клейнод гетьмана Івана Мазепи.

Виголошуючи промову з нагоди складення повноважень ДЦ УНР, Леонід Кравчук не обійшов увагою клейнодів, існування яких для тогочасного керівництва України виявилось інтригуючою несподіванкою. „Відзнака гетьмана Мазепи, – наголосив він, – то особлива відзнака. І, мабуть, Верховна Рада, має прийняти спеціальну ухвалу про статус цієї дорогої серцю кожного реліквії. Підтвердивши тим самим нашу вірність історії України, вірність

Вдруге про можливість використання клейнода І.Мазепи Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України нагадало через десять років, надіславши 14 січня 2005 р. відповідного листа до Верховної Ради України. У ньому йшлося про доцільність використати 23 січня в ході церемонії,

шляху, пройденому великими попередниками!"⁷.

Проте Верховна Рада України так і не прийняла „спеціальної ухвали”, і клейнод, який законодавчо так і „неосвяченим” пролежав два роки в кабінеті Л.Кравчука, було врешті на початку липня 1994 р. в „робочому порядку” передано до Орденської комори Адміністрації Президента України. Знаючи про наявність цієї, „дорогої серцю кожного реліквії”, Відділ державних нагород запропонував був використати клейнод гетьмана І.Мазепи під час інавгурації Президента України Леоніда Кучми 19 липня 1994 р. Але ця пропозиція не дістала підтримки – можливо, через загадкові літери **ΣΠ** на реліквії.

що передуватиме складенню присяги новообраним Президентом України В.Ющенком клейнода І.Мазепи разом з іншими реліквіями – булавою і прапором Б.Хмельницького. Завдяки заходам українських вчених, народних депутатів і дипломатів реліквії Б.Хмельницького на час інавгурації Президента України надали Національний музей військової історії Швеції (м.Стокгольм) і Музей історії Війська Польського (м. Варшава). У доповідній записці Управління державних нагород та геральдики акцентувалося на тому, що залучення до церемонії інавгурації історичних раритетів, зокрема клейнода І.Мазепи, підкреслило б спадкоємність розвитку української державності від часів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Української Народної Республіки до нашої доби.

Ця пропозиція виявилася на часі і кінець кінцем уперше клейнод було використано на церемонії запряження глави Української держави.

На жаль, історія не донесла документальних свідчень про те, що мощехоронильниця належала саме Іванові Мазепі. Встановити первісну персональну належність її нині практично неможливо.

Власну версію походження медальйона-мощовика висловив 1937 року Р.Смаль-Стоцький: „Нагрудник цей подарував гетьман (Іван Мазепа. – *Авт.*) наступникові своєму Орликові, а родина Орликів в тяжкій скруті продала цей клейнод, мабуть, у Кракові, де й закупив його один з колекціонерів з України. В родині цього колекціонера переховувалася ця мазепинська пам'ятка як дорогоцінний спогад”⁸. Р.Смаль-Стоцькому нале-

жати і перші міркування щодо дати й місця виготовлення клейнода. „Виринає питання, – писав він, – якої роботи ця пам’ятка? Чи це праця золотарства київського чи чужого, може, венеціанського, а може, це діло вірмено-львівських майстрів при дворі Мазепи? Не беруся тут судити. Хай наші знавці історії золотарського мистецтва скажуть тут своє слово. В кожному разі мощехранительниця – це розкішна пам’ятка старого золотарства. Вона проречисто вказує на високий рівень золотарського мистецтва при гетьманському дворі, вона є прегарною ілюстрацією-мініатюрою доби українського бароко, в осередку якої стоїть Мазепа. Нам, емігранції, ця реліквія дорога не так своєю мистецькою красою, як тим, що вона зв’язана з пам’яттю і чином Івана Мазепи”⁹.

Обґрунтування Р.Смаль-Стоцьким автентичності клейнода видається досить непереконливим. З наведеної цитати, на наш погляд, проглядає бажання через брак вірогідної інформації будь-що довести оригінальність випадкової знахідки й утвердити думку про непересічну не тільки історичну, а й політичну цінність реліквії.

У такій ситуації з очевидністю постала остаточна потреба мистецтвознавчої експертизи клейнода. У датованому 11 лютого 2005 р. висновку фахівців – кандидата історичних наук Ю.Савчука (Інститут історії України НАНУ), головного хоронителя О.Старченка та завідувача сектору О.Волковинської (Музей історичних коштовностей, філія Національного музею історії України) – зазначає-

ться, що медальйон-мощовик виготовлено в Центрально-Східній Європі на початку XVIII ст.; матеріали й техніка – золото, литво, гравіювання із застосуванням виїмчастої емалі; розмір – 54x43 мм, товщина – 17 мм; річ восьмикутної форми, складається з двох коробчастих частин, що поєднуються між собою за допомогою гачка і отвору вгорі й гвинта внизу; по периметру лицевої і зворотної площин мощовика прикрашено рамкою з рослинним орнаментом, заповненим чорною емаллю.

На лицевому боці розміщено зображення хреста з Розп’яттям за латинською традицією. Про це свідчать натуралістичність зображення, його іконографія і літери над головою Христа **I.N.R.I.** (ІСУС ІЗ НАЗАРЕТА ЦАР ІУДЕЙСЬКИЙ). Поле навколо Розп’яття заповнено емалевими паростками виноградної лози з гронами червоного кольору та листям аканта.

На зворотному боці мощовика на золотому тлі, декорованому стилізованим зображенням незабудок і паростками виноградної лози з гронами, зображено знаряддя страждань Христа. У нижній частині в центрі вміщено герб Івана Мазепи, над яким угорі розташовано літери **ІМ**, а внизу літеру **Г** (Іван Мазепа – гетьман).

Відсутність повної аббревіатури гетьманського титулу породила певний сумнів стосовно того, що мощовик належав гетьманові Івану Мазепі або ж був виготовлений на його замовлення. Адрже збережені тогочасні пам’ятки, пов’язані з іменем І.Мазепи, здебільшого демонструють поєднання його ініціалів з абре-

віатурою гетьманського титулу. Поєднання герба з абрєвіатурою гетьманського титулу бачимо на прапорі Богдана Хмельницького, що зберігається в Національному музеї військової історії Швеції¹⁰. Інший приклад – під час реставрації рами шат Богородичної ікони зі збірки Музею історичних коштовностей України під овальною платівкою із зображенням двоголового орла несподівано було виявлено унікальну реліквію – прекрасно збережений герб Івана Мазепи з розміщеними навколо нього літерами **І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З.** (ІВАН МАЗЕПА ГЕТМАН ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО). Повну абрєвіатуру гетьманського титулу І.Мазепи знаходимо й на його портреті з колекції Національного музею історії України. І хоча сам цей художній твір датується початком ХІХ ст., фахівці встановили, що він є копією зажиттевого портрета гетьмана.

Тим часом скорочену абрєвіатуру гетьманського титулу І.Мазепи розшукати все-таки вдалося. Герб гетьмана й напис „ІОАНЪ Мазепа Гетманъ” було виявлено на водяному знаку паперу, що його виготовляла папірня, яку заклав Іван Мазепа в Чернігові¹¹.

Це, зокрема, й дало підстави датувати мощовик початком ХVІІІ ст. Що ж до його належності, то досить імовірною є версія, що мощовик був виготовлений уже після смерті І.Мазепи 22 листопада 1709 р. в Бендерах з метою увічнення пам'яті гетьмана й зберігався в Мазепиних соратників або його близьких родичів.

Мощовик кріпиться до ланцюга, що складається з 20 овальних пластин-медальйонів, виготовлених зі срібла 800-ї проби. З них 19 медальйонів ажурних, сполучених кільцями з прорізними зображеннями, 10 медальйонів мають зображення позолоченого Тризуба в срібному, а 9 – перехрещених срібних мечів у позолоченому обрамуванні. На 20-му (центральному) медальйоні, до якого власне й кріпиться мощовик, зображено позолочені літери **ΣΠ** на срібному полі, обрамованому позолоченою пружкою. Ці загадкові літери **ΣΠ** є ніщо інше, як вензель... Симона Петлори. У грецькому алфавіті буква **Σ** має назву „сигма” і тотожна літері **С** української абетки. Скидається на те, що в цій пов'язаності з ім'ям С.Петлори криється основна причина, чому клейнод не було використано під час інавгураційних церемоній ні в 1994, ні в 1999 рр. – на заваді стали сформовані ще за радянського часу негативні стереотипи сприйняття цієї історичної постаті, які тяжіли над двічі обраним у ті роки президентом та його оточенням.

Та повернімося до опису реліквії. На зворотному боці центральний медальйон має гравійований п'ятирядковий напис: „КЛЕЙНОД ЦЕЙ/ ДАР УРЯДОВІ УНР/ МІНІСТРА КУЛЬТУРИ /РОМАНА СМАЛЬ/ СТОЦЬКОГО”. У верхній частині медальйона розміщено 2 клейма: одне у формі чоловічої голови в шоломі вправо з літерою **W** і цифрою **3**, що означає 800-ту пробу срібла і вказує на місце виготовлення – Варшаву. Таке клеймо вживане було з 1931 р. Га-

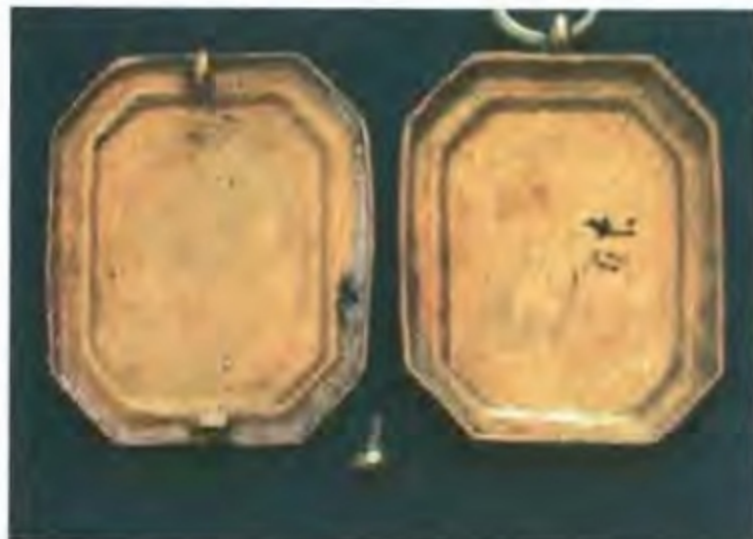

даємо, ланцюг виготовлено в 1936 р. тією самою приватною варшавською фірмою Й.Квекзілбера, що й перші знаки ордена Симона Петлюри¹².

На зворотному боці медальйонів уміщено у верхньому півколі напис: „РОКУ БОЖОГО 1937 14 ЖОВТНЯ ЦЕЙ ЩАСЛИВО ДО НАШИХ ЧАСІВ ЗБЕРЕЖЕНИЙ КЛЕЙНОД БЛ. П. ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ВИЗНАНО УНІВЕРСАЛОМ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 3 14 ЖОВТНЯ 1937 РОКУ ЗА ВИДИМИЙ ЗНАК ПІДНОСТИ ГОЛОВИ

УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ”; у нижньому півколі напис: „ЛАНЦЮГ ДО КЛЕЙНОДУ СПОРУДЖЕНО ЗАХОДАМИ Й КОШТАМИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ І В РОЗСИЯННІ СУЩОГО”.

Заходами політиків клейнод повернуто в Україну, завдяки науковцям удалося встановити автентичність його походження й датування початком XVIII ст., а також пролити світло на долю реліквії в середовищі української політичної еміграції і в незалежній Українській державі.

ПРИМІТКИ

¹ Тризуб. – Париж, 1937. – 17 жовт. – Ч. 40–41. – С. 2.

² Там само.

³ Свобода. – 1952. – 21 груд. – Ч. 340.

* Мстислав (світське ім'я – Степан Скрипник; 1898–1993) – церковний і громадський діяч. Небіж С.Петлюри. У 1942 р. висвячений у єпископа Переяславського Української автокефальної православної церкви. Митрополит Української православної церкви у США, перший патріарх Київський і всієї України (з 1990 р.).

⁴ Свобода. – 1953. – 5 черв. – Ч. 123.

⁵ Див.: Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – К., 2002. – Т. 1: Терен В., Хорунжий Ю. Від селянського сина – до державника. – С. 25, 26.

** Микола Плав'юк (нар. 5 червня 1927 р., с. Русів, тепер – Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) – Президент Української Народної Республіки в екзилі (1989 – 1992 рр.). Громадянство України надано йому Указом Президента України від 18 травня 1993 р. № 176.

*** У зустрічі взяли участь Голова Верховної Ради України Іван Плющ, члени Президії Верховної Ради України Дмитро Павличко, Лесь Танюк, Володимир Яворівський, Богдан Горинь, Лариса Скорик та інші. Від уряду України були присутні Прем'єр-міністр

Вітольд Фокін, Міністр закордонних справ Анатолій Зленко, Міністр оборони генерал-полковник Костянтин Морозов та інші міністри. Делегацію ДЦ УНР очолював президент УНР в екзилі Микола Плав'юк. До складу її входили також Голова УНРради Михайло Воскобійник, Голова Уряду УНР в екзилі Іван Самійленко, члени Уряду Володимир Жила, Степан Ворох, Юрій Іхтіаров, Михайло Герець, Голова Трибуналу Ярослав Рудницький, заступник голови Президії УНРради Микола Світуха, секретарі Президії УНРради Зенон Городиський і Галина Сенишин, члени Президії Любомир Винар, Петро Крамаренко, Антон Семенюк, Зиновій Туркало, Юрій Криволапа, представники делегатур УНР в Австралії, Франції, Великобританії, Бразилії, а також інші особи.

⁶ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. – С. 210.

⁷ Там само. – С. 213.

⁸ Тризуб. – 1937. – 17 жовт. – Ч. 40–41. – С. 7.

⁹ Там само.

¹⁰ Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3. – С. 338, 339.

¹¹ Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т. 2. – С. 546.

¹² Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини / Табачник Д., Бузало В., Воронін В. та ін. – К., 2004. – Кн. 1. – С. 180.